

موارد مصرف خمس در آیه ۴۱ سوره انفال: تفسیر تطبیقی طباطبایی و صادقی تهرانی

محمدرضا شاه سنائی^۱ ، عباس شریفی^۲ ، و محسن کریمیان سیچانی^۳

^۱ استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، مجتمع آموزش عالی شهید محلاتی، قم، ایران. رایانامه:

mohammadshahsanaiee@gmail.com

^۲ استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، مجتمع آموزش عالی شهید محلاتی، قم، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:

Sharifi.abbas22@gmail.com

^۳ پژوهشگر مستقل، اصفهان، ایران. رایانامه: mok1627@gmail.com

چکیده

در آیه ۴۱ سوره انفال، موارد مصرف خمس آمده است که سه سهم از آن خدا، رسول و ذی القربی و سه سهم نیز از آن فقیران، یتیمان و درراه‌ماندگان بیان شده است. بررسی تفاسیر متأخر شیعه در بیان منظور از فقیران، یتیمان و درراه‌ماندگان حکایت از اختلاف نظر بین مفسران دارد، به گونه‌ای که برخی اختصاص نیمی از خمس به نیازمندان بنی‌هاشم را برداشتی نادرست از آیه تلقی نموده که افزون بر ایجاد ذهنیت تبعیض نسبت به سایر نیازمندان، با سایر آیات قرآن و برخی از روایات در تضاد است. با توجه به اینکه این اختلاف نظر تفسیری می‌تواند تأثیر بسزایی در احکام مرتبط با خمس بگذارد، این پژوهش برآن است تا با تطبیق نظرات دو مفسر متأخر، طباطبایی و صادقی تهرانی، استدلال آنان را ارزیابی کند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که استدلال‌های طباطبایی در استناد به آیه ۵ احزاب در اثبات نسب سادات، و روایات «اوساخ» در اثبات اختصاص خمس به سادات برای حفظ کرامت ایشان فاقد استواری لازم بوده و استدلال‌های صادقی تهرانی در اثبات عدم اختصاص فقیران، یتیمان و در راه ماندگان به سادات از استحکام بیشتری برخوردار است.

کلیدواژگان: انفال: ۴۱، آیه خمس، موارد مصرف خمس، زکات، سادات

مقاله پژوهشی

مقدمه

یکی از آیاتی که به دلیل اختلاف در مبانی و رویکردهای تفسیری فهم و برداشت‌های متفاوتی از آن ارائه شده است آیه ۴۱ سوره انفال، معروف به آیه خمس، است. این آیه به موضوع خمس و مصارف آن اشاره دارد:

وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ
إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقَىٰ الْجَمْعَانِ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ.
(انفال: ۴۱)

ترجمه: و بدانید هر چیزی را که [از راه جهاد یا کسب یا هر طریق مشروعی] به‌عنوان غنیمت و فایده به دست آوردید [کم باشد یا زیاد] یک‌پنجم آن برای خدا و پیامبر و نزدیکان و یتیمان و مسکینان و در راه‌ماندگان است، اگر به خدا و آنچه بر بنده‌اش روز جداکننده حق از باطل، روز رویارویی دو گروه [مؤمن و کافر در جنگ بدر]، نازل کردیم ایمان آورده‌اید [پس آن را به‌عنوان حقی واجب به خدا و رسول و دیگر نامبردگان بپردازید]؛ و خدا بر هر کاری تواناست.

از قسمت‌های مورد اختلاف در تفسیر این آیه موارد مصرف خمس است. بررسی آرای مفسران شیعه از قرن پنجم تا زمان حاضر حکایت از این دارد که منظور از یتیمان، فقیران و در راه‌ماندگان سادات (کسانی که از طریق پدر به هاشم جدّ پیامبر منسوب‌اند) هستند؛ ولی در میان مفسران متأخر اشخاصی یافت می‌شوند که دیدگاه مخالفی ارائه داده و برداشت مذکور را نوعی تبعیض و بی‌عدالتی به حساب آورده‌اند. با توجه به اینکه این اختلاف نظر تفسیری یک بحث صرفاً انتزاعی نیست و می‌تواند تأثیر بسزایی حتی در احکام مرتبط با خمس بگذارد، پژوهش حاضر درصدد است با توجه به جایگاه علمی و تفسیری طباطبایی در تفسیر المیزان (به‌عنوان نماینده دیدگاه مشهور) و صادقی تهرانی در تفسیر الفرقان (به‌عنوان نماینده دیدگاه مخالف مشهور) و همچنین شباهت در روش تفسیری آنها (قرآن، سنت و عقل)، به‌صورت تطبیقی در مورد مصارف خمس، به ارزیابی نظرات آن دو مفسر بپردازد.

دیدگاه طباطبایی و صادقی تهرانی درباره مصرف خمس

دیدگاه طباطبایی درباره مصرف خمس

منظور از «ذی القربی». طباطبایی (۱۴۰۲ ق) مراد از «ذی القربی» را تعداد مشخصی از خویشان آن حضرت، یعنی امام معصوم (ع) به عنوان جانشین رسول خدا، دانسته است که سه سهم از خمس — دو سهم از خدا و رسولش و یک سهم از خودش — متعلق به آن است (ج ۹، صص ۱۰۳-۱۰۴).

منظور از یتیمان و مساکین و درراه ماندگان. طباطبایی (۱۴۰۲ ق) مراد از یتیمان، مساکین و درراه ماندگان را خویشاوندان پیامبر (ص) دانسته و ملاک خویشاوندی را نیز نسب بردن پدری از عبدالمطلب قرار داده است. او اخبار رسیده از امامان (ع) در این زمینه، که خمس مختص به خدا و رسول و امام از اهل بیت و یتیمان و مسکینان و ابن سبیل سادات است و به غیر ایشان داده نمی شود، را متواتر می داند و علت این اختصاص را احترام به پیامبر (ص) و دودمان ایشان معرفی می نماید تا در ازای حرمت صدقات بر ایشان، که چرک دست مردم است، از خمس ارتزاق کنند (ج ۹، صص ۱۰۳-۱۰۴).

دیدگاه صادقی تهرانی درباره مصرف خمس

مراد از «ذی القربی». از دیدگاه صادقی تهرانی (۱۳۸۸) موارد مصرف خمس دو بخش است: بخش اول بر سه بخش (الله، رسول و ذی القربی) است، و ذی القربی به معنای نزدیک ترین افراد در میان کل مسلمانان به پیامبر اسلام (ص) است، که در دو بُعد نسبی و حَسَبی در انحصار سیزده معصوم دیگر است، و علاوه بر اقریبیت نسبی از نظر جریان معنوی رسالت نیز نزدیک ترین افراد به حضرت رسول (ص) هستند. بخش نخست این سه مورد باید در راه دعوت به سوی خدا، و بخش دوم برای گرایش به رسالت، و بخش پایانی هم باید برای نزدیک شدن به درهای دانش پیامبر، که پاسداران معصوم رسالت، یعنی امامان معصوم و حضرت فاطمه (س) هستند، خرج گردد، و فی الجمله این سه بخش باید در راه تعالی معنوی و ایمانی مسلمانان خرج شود. از نظر صادقی تهرانی، در زمان غیبت امام معصوم (ع) سه سهم اول باید در اختیار حاکم اسلامی حائز شرایط قرار گیرد (ج ۲، ص ۲۸۹).

مراد از یتیمان، فقیران و درراه ماندگان. صادقی تهرانی (۱۳۸۸) بخش دوم از سهم خمس را تعمیم داده و آن را شامل همه یتیمان، فقیران و درراه ماندگان می داند و اختصاص آن به یتیمان، مساکین و درراه ماندگان سادات را به دلایل الف و لام استغراق بر سر «الیتامی» و «المساکین»، ناسازگاری با عدالت خداوند، تنافی با عدم اجر مادی بر

رسالت، اشکال در مبنای تعیین سادات، ضعف روایات «الصدقة من اوساخ ایدی الناس» نمی‌پذیرد (ج ۲، صص ۲۳۴-۲۸۷؛ نیز نک صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ ق، ج ۱۲، صص ۲۱۶-۲۴۱).

نقاط اشتراک و افتراق دو مفسر

نقاط اشتراک

هر دو مفسر مراد از «ذی القربی» را امامان معصوم (ع) می‌دانند، که علاوه بر سهم ذی القربی دو سهم خدا و رسول را نیز جهت نشر دین در اختیار دارند.

نقاط افتراق

طباطبایی منظور از سه سهم دوم ذکرشده در آیه (فقیران، یتیمان و درراه‌ماندگان) را سادات می‌داند و منظور او از سادات نیز کسانی هستند که از طرف پدر به هاشم، جدّ رسول خدا (ص)، نسب برند. او با استناد به روایات «الصدقة من اوساخ ایدی الناس» جایگزینی خمس به جای زکات برای سادات را به دلیل حفظ کرامت ایشان می‌داند. در طرف مقابل، صادقی تهرانی با تضعیف روایات اوساخ اختصاص خمس به سادات را نادرست دانسته و منظور از سه سهم دوم آیه را عموم فقیران، یتیمان و درراه‌ماندگان دانسته است. و از طرف دیگر، حرمت زکات بر سادات را نیز نادرست دانسته و آن را برای عموم فقیران و ... اعم از سادات و غیرسادات، برمی‌شمارد.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی نظرات تفسیری طباطبایی و صادقی تهرانی درباره موارد مصرف خمس در آیه ۴۱ سورة انفال حکایت از اشتراک و افتراق‌های زیادی دارد. هر دو مفسر مراد از ذی القربی را امامان معصوم (ع) می‌دانند که علاوه بر سهم ذی القربی، دو سهم خدا و رسول را نیز برای نشر دین در اختیار دارند. نقطه افتراق ایشان در مراد از سه سهم دیگر (یتیمان، مساکین و درراه‌ماندگان) است.

منابع

قرآن کریم (حسین انصاریان، مترجم). (۱۳۸۳). اسوه. ابروانی، جواد. (۱۴۰۱). پاسخ به شبهه بی‌عدالتی در احکام خمس. آموزه‌های فقه عبادی، ۳(۴)، ۷-۳۴.

<https://doi.org/10.30513/jwd.2023.5260.1152>

حقّی برسوی، اسماعیل بن مصطفی. (۱۱۳۷ ق). تفسیر روح البیان. در الفکر.

شریفی، عباس؛ شاه سنائی، محمدرضا؛ اسماعیلی زاده، عباس. (۱۴۰۳). بررسی سندی و دلالتی روایات «الصَّدَقَةُ مِنْ أَوْسَاخِ أَيْدِي النَّاسِ». مطالعات فهم حدیث، ۱۰(۲)، ۸۹-۱۰۸.

<https://doi.org/10.30479/mfh.2024.19531.2319>

صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۸۸) ترجمان فرقان: تفسیر مختصر قرآن کریم. شکرانه.

صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶ ق). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة. فرهنگ اسلامی.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. جامعه مدرّسین.

عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). تفسیر عیاشی. مکتبة العلمیة الاسلامیة.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). الکافی. دار الکتب الإسلامیة.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامیة.